

De excursie naar Franeker - verslag

Peter Smit

Zaterdag 6 juli jl. stond de zomere excursie van de Zonnewijzerkring op de agenda. Doel was Franeker, waar we onder meer het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium zouden bezoeken. De start van de excursie was om 11 uur in het Stadsmuseum Martena, met koffie en gebak. Uw verslaggever arriveerde daar 20 minuten te laat. Franeker is een mooi stadje, maar eigenlijk wat ver weg. En parkeren was geen sinecure. Ik heb het niet nageteld, maar we waren met ongeveer 16 personen.

Stadswandeling Franeker

Ik was nog net op tijd om aan te sluiten bij de wandeling die door een stadsgids werd verzorgd. Speciaal voor ons gezelschap had hij toegang verkregen tot de tuin van het huis "In de Vergulde Buttertone", waar een zonnewijzer aan de muur was bevestigd. Ik geloof dat de gids het meer bijzonder vond dan wij; maar toch was het aardig. In het stadhuis zagen we vertrekken met goudleer behang. Dat dat er nog was, was niet uit luxe maar uit armoe, begrepen we.

Op het plein voor de kerk is een analemmatische zonnewijzer te zien. Bijzonder hier was dat alle 24 uurpunten zijn aangebracht. Degenen die nooit daadwerkelijk voor tijdsaanduiding worden gebruikt, zijn uitgevoerd met een lampje dat 's nachts brandt, naar het schijnt. We hebben er niet lang naar gekeken: het begon immers steeds harder te regenen en we zijn de kerk ingevlucht.

Lunch

De gids leverde ons rond 12.45 uur af bij café-restaurant De Doelen, waar we een prima lunch genoten. Daar konden we drie kwartier over doen, want uiterlijk 13.45 uur werden we verwacht bij het Planetarium. Gelukkig is het centrum van Franeker

heel klein, dus je bent overal zo. En ondertussen was het weer droog!

Planetarium

We werden eigenlijk meteen naar de kamer met het Planetarium gedirigeerd. Dat is de kamer waar Eise Eisinga rond 1780 zijn Planetarium bouwde in het plafond van zijn eigen huiskamer. Inmiddels heeft het museum ook twee huizen ernaast betrokken en is het zodoende in staat geweest om rond dat Planetarium allerlei andere toonzalen en exposities in te richten. Maar het hart van de zaak is toch wel dat Planetarium. Je kunt nog zien dat het de huiskamer was, met ook een bedstee en iets van een keuken, en met een man of 20 is het wel vol.

We kregen een aardige uitleg en mochten toen een kwartiertje 'los'. Via een steil trapje kreeg je toegang tot de verdieping erboven, waar je een prima zicht had op de techniek van het raderwerk. Persoonlijk vond ik dat het meest indrukwekkend. Wie er meer over wil weten - en dat is best de moeite waard - moet maar eens met Google gaan praten. Die weet er best veel over en kan ook allerlei foto's en filmpjes laten zien. Maar mocht je er ooit in de buurt komen, dan moet je zeker zelf eens gaan kijken.

Om 14.15 uur werden we in de filmzaal van het museum verwacht. Daar zou Frans Maes een presentatie verzorgen. In eerste instantie 'voor ons' natuurlijk, maar ook andere bezoekers van het museum waren welkom.

Dat deed een tiental mensen, Frans had dus een aardig zaaltje vol. Zijn lezing betrof "een greep uit de collecties in het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium". Het blijkt namelijk dat het museum best veel zonnewijzers heeft, zij het

vooral kleintjes. En die "greep" mogen we letterlijk nemen, want het was Frans gelukt om daadwerkelijk een aantal kostbaarheden te kunnen tonen. Hij moest trouwens wel handschoenen aan om de spullen te beschermen. Ik snapte nu ook waarom ik in veel vitrines een bordje zag met "temporarily removed".

Aan de computer die gebruikt werd voor de presentatie was een camera bevestigd; dus kon Frans voor het hele gezelschap ook een paar dingen daadwerkelijk demonstreren.

Het bleek trouwens dat sinds 1 juli toevallig ook een groot aantal zonnewijzers uit het Leidse Rijksmuseum Boerhaave was uitgeleend aan het Planetarium. Het was Frans echter niet gelukt er ook daar een paar van in handen te krijgen. Die moesten we dus, na de lezing, in hun vitrines bekijken.

Lezing

Het nu volgende is een korte samenvatting van de lezing van Frans. Hij behandelde veel meer voorbeelden dan ik hier noem. Omdat er ook onvoorbereide toeschouwers naar binnen waren gelokt, begon Frans zijn lezing met een algemene inleiding, waarin hij uitlegde dat er verschillende manieren zijn waarop je uit de plaats van de zon aan de hemel de tijd kunt afleiden. Dat zijn de 'uurhoek', het 'azimut' en de 'hoogte'.

De eerste methode wordt het meest gebruikt. We noemen dit soort instrumenten 'poolstijlzonnewijzers', omdat de schaduwgever parallel staat aan de aardas en dus op het noorden moet zijn gericht. Voor draagbare (zak-)zonnewijzers, waar Frans zich deze keer op concentreerde, is dat een hele uitdaging. Op zijn minst moeten de zonnewijzers een kompasje hebben om het noorden

te kunnen vinden. Maar als je ze werkelijk op reis gebruikte, moest je ook de hoek van de schaduwgever kunnen aanpassen. Als voorbeelden liet Frans een zgn. Butterfield-zonnewijzer en een zgn. Augsburg-zonnewijzertje zien. Het was een heel gepriegel om die laatste open te vouwen, in te stellen en na het aflezen ook weer netjes op te bergen, maar wel leuk om te zien hoe Frans er vakkundig mee in de weer was. Dat zegt toch meer dan alleen maar naar een plaatje of een vitrine kijken.

Wat later ging Frans over op het tweede type. Dat zijn zonnewijzers die zich baseren op de hoogte van de zon. Het fijne van zo'n zonnewijzer is dat je niet hoeft te weten waar het noorden is. Echter: je moet wel de datum weten. In de winter staat de zon nu eenmaal lager dan in de zomer op hetzelfde tijdstip van de dag.

Een voorbeeld van een dergelijke wijzer is de zgn. herderszonnewijzer. Je draait aan de cilinder om de datum in te stellen, je richt het inklapbare wijzertje op de zon en bij de punt van de schaduw lees je de tijd af. Een andere zonnewijzer van dit type is de zgn. boerenring, waarbij de zon door een gaatje in een verstelbare ring de tijd aangeeft.

Het laatste type zonnewijzer gebruikt het azimut van de zon, dat wil zeggen de richting waarin de zon staat. Ook hier moet je de datum weten. De analemmatische zonnewijzer, waarvan we 's ochtends op het plein in Franeker een exemplaar hadden gezien, is van dit type. Het leuke van zo'n zonnewijzer is dat je hem heel goed, en nauwelijks vatbaar voor vandalisme, op een (school-)plein kan maken.

Borrel en afsluiting

Rond half vier mochten we de zaal uit en kregen we in het restaurant een verdiende borrel. Dat gezellig samenzijn was ook het formele einde van de excursie. Velen van ons maakten nog een rondje door het museum (dat om 5 uur dicht ging) of liepen Franeker nog even in. Uw verslaggever kan daar verder niet over berichten, want hij had einde middag nog een andere afspraak.

Al met al was het een leuke dag maar, zoals gezegd: Franeker is wel ver weg. Achteraf gezien had ik er beter een leuk weekend van kunnen maken. En het Planetarium, met alles er omheen, verdient ook wel wat meer tijd dan we nu hadden. Ik ga er dus zeker nog eens heen.

